



République Démocratique du Congo  
Ministère de l'Enseignement Primaire,  
Secondaire et Initiation à la Nouvelle Citoyenneté  
Direction des Programmes Scolaires  
et Matériel Didactique



# WA MONO ZABA KUTANGA TALA, MONO ZABA KUSONIKA

Masolo ya ba mapasa me tala kutanga ti kusonika

## BUKU YA LONGI

Mvula ya zole ya malongi

Ngonda ya Sambanu, mvu 2015

Mukanda yayi me salama na ntwadisu ya Directeur Anne Marie NZUMBA NTEBA LUVAFU, na bantu ya mayele ya Ministere ya EPSP bo yayi :

- Don Gaston MASILA
- Fidèle NGOY
- Chance KUZITELA
- Odette KINANA MAFOLO
- Egide IMBONGILA

Ti Directrice nzonkanda Celine MAFUTA NSIALA

**Infographie : Ir Marc NSUANGANA Mputu & l'équipe de l'éditeur**

DEPOT LEGAL : JN 3.01606-57179

© Min. EPS-INC 2015/DIPROMAD

# MAMBU IKELE NA BUKU YAI/YAYI

---

LUYANTIKU .....	5
MUTINDU YA KUTANGILA MASONAMA .....	7
1. Ntambusulu ya ndinga yawu ikele bisalu nyonso yina ikele kuyidika/kubongisa kutanga ti kusonika yawu ikele :.....	8
2. Kuyedisa ntendula-ngogo/ntalu ya ba ngogo .....	8
3. Bisalu ya kutendula .....	10
4. Nzabilu ya nsangu/masonama .....	11
5. Masonama ya kintulumukina/kondwa kuyindula.....	13
6. Masonama na lusadisusu ya longi .....	14
BISALU ME TALA KONSOKANDA/DILONGI/DISOLO .....	15
1. Mbote ba mapasa .....	17
2. Ba mapasa na Nzandu.....	19
3. Ba mapasa me kwenda na nzo nkanda.....	21
4. Ba mapasa na Mbanza.....	22
5. Dikabu sambu na ba mapasa .....	24
6. Ba mapasa ti kimvwama .....	25
7. Ba mapasa na kati ya nseke .....	28
8. Ba mapasa ti makinu .....	29

9. Ba mapasa pene-pene ya nzadi kongo.....	31
10. Ba mapasa ti nsaka ya nkweswo .....	33
11. Ba mapasa na kikaku ya bibulu: Ntendula-ngogo: ndangokolo ya ba mapasa .....	35
12. Ba mapasa kele na boma ya mpimpa.....	37
13. Ba mapasa na nzo ya kudila .....	39
14. Ba mapasa na ngonda.....	41
15. Ba mapasa kele kubela .....	42
16. Ba mapasa ikele kutunga masuwa ya papela .....	44
17. Ba mapasa ikele kuyindika kima mosi ya ngituka.....	45
18. Ba mapasa na ngumba ya masisi .....	47
19. Ba mapasa ikele kusala mazaya (luzabu) .....	48
20. Ba mapasa na kati ya Avyo .....	50

## LUYANTIKU

---

Ba mpangi ba longi,

Mvula ya ntete kuvandaka kisalu ya ngolo na yina me tadila alifabe, mutindu ya kutubila bisono/mazu ya letele, kusonika basilabi, mvu zole ke pesa ba longoki matangi ya mutindu ya mutindu dyaka na mambu yina bawu zaba ntete to mambu yina bawu ikele kuyindula, bisalu ya kusonika ti ya bisalu ya kusala sambu na kutedimisa mayele na bawu ti ngindu na bawu.

Mukanda yayi mene kabwama na ba ndambu zole:

1. Kusongisa mbote-mbote mutindu ya kusadila
2. Ba ngindu ya bisalu yina ikele kutadila konso nkenda/nsangu, disolo.

Bonso na mvu ntete, konso nkenda/disolo/nsangu fwete tangama na mposo mosi.

Beno fwete vwamisa yawu, na kutala dilongi yina beno tangisaka, ti ba ntelo/binsamu, ba nkandu/ngogolo, ba nkunga, bisalu ya bima ya kitoko, ti matangi kele tadila dilongi yina.

Kana dilongi ikele kupesa nzila, beno fwete kotisa ba nkandu/ba ngogolo na malongi ya nkaka, bonso ntalu, ba nsasa-mazaya to mazaya yina kele kutadila luzingu ya bantu.

Kana beno kusalaka mbote kisalu ya kutendula na mvula mene kuluta, bisalu yayi ikele mpenza na mfunu mingi ve (mbandu: kuvukisa konso bisono ya konso ngogo/, kutanga dyaka alifabe bilumbu nyonso), kansi yawu ikele kutuba ve nde beno fwete kulonga dyaka ve mambu me tala kutanga.

Beno kuzabisa dyaka bana nzo-nkanda na beno mutindu ya kutendula ye beno pesa bawu mbandu ya kutangila ba ngogo ya impa to ba ngogo ya mpasi.

Beno sobaka bisalu, beno salaka mbala ya nkaka kutanga ti bisalu ya kusonika, beno songa bana nzo-nkanda na kutuba na beno, beno

tinda bawu na kudyatisa ba ngindu na bawu na byuvu/ba ngyuvula yina lenda nata bawu na kupesa, ntangu ya nkaka, ba mvutu yina ya kufwana ve.

Beno salaka masolo mingi, ye beno yuvulaka mbala na mbala “sambu na inki?”

Kisalu ya mbote, ditangi ya mbote ye mvula mosi ya mbote ya malongi sambu na bana nzo-nkanda na beno. Matondo na beno.

## MUTINDU YA KUTANGILA MASONAMA

---

Bonso yawu tubamaka na luyantiku, beno fwete tanga masonama na mposo mosi to na ntangu ya inda na kutala kimvwama yina ikele na kati ya bisadilu beno ikele na yawu.

Tala nzila yina beto ikele kusonga beno, yawu ikele mutindu mosi ti yina ya mvu ya ntete. Ata ko nzila mene ku pesamana awa na bitini, **kimvuka ikele kaka na kati ya bitini nyonso**. Bisalu ya kusonika ikele na bisalu ya kutanga ti ya kukabisa/kusolula, ye bisalu ya kutanga ikele na bisalu ya kusonika na mbala mosi. Kutanga ti kusonika kele kusalamaka ntangu nyonso na bima kele kutendula ti kukangisa, yawu zola kutuba nde na bima ya ndinga; na konso kisalu, kutuba ikele na mfunu mingi. Yawu ke mbote na kukindisa bana kalasi na kutuba, na kuyuvula ba ngyuvula, na kuyindula na ndinga ya ngolo ti na kunwanina ba ngindu na bawu.

**Zaba :** beno ata mona nde mutindu ya kusadila yayi mene pesama awa kele kutadila ve kusonika bisono ya kitoko.

Kisalu yayi ikele kaka na nfunu mingi ye yawu fwete kulandakana mutindu beno kele kusalaka yawu ntangu nyonso. Kansi, yawu lenda ata fyoti ve kubaka kifulu ya kisalu ya kusonika

Na yawu: konso kilumbu yayi fwete kota na kati ya ditangi ya bana mene longuka na mposo yayi:

1. Bisalu ya ntambusulu ya ndinga
2. Bisalu ya kuyedisa ntalu ya ba ngogo
3. Bisalu ya kutendula
4. Bisalu ya kuzaba ditangi
5. Bisalu ya kusonika kondwa kuyindula / ya kintulumukina
6. Bisalu ya kusonika na lutwadisu ya longi

Beto vutukila konso kimvuka ya bisalu na mosi-mosi.

---

## **1. Ntambusulu ya ndinga yawu ikele bisalu nyonso yina ikele kuyidika/kubongisa kutanga ti kusonika yawu ikele :**

---

- Kuzikisa ti kupesa ngolo na kuzaba bisono ti ngogo/mpova.
- Kusala bimvuka ya bisono ti biningu ya mbombo
- Kusonga bima yina ikele kumonanaka ntangu nyonso ti yina ya ikele kumonanaka na mwa ntangu.
- Kuvutukila mfunu ya bidimbu ya matonsi
- Kukotisa bima ya fyoti ya zalamele ti ya nsasa-nsa.

---

## **2. Kuyedisa ntendula-ngogo/ntalu ya ba ngogo**

---

Yawu ikele ve sambu bawu ikele kutubaka na ndinga ya mama to na ndinga ya bwala (disongidila na ndinga yina bana ikele kutubaka bawu na bawu to na bala-bala) nde bawu kuzaba ba ngogo nyonso ya ndinga. Bawu ikele ntete bana ya fyoti ti ntendula-ngogo na bawu ikele kutungama, yawu lendakana na kuvwanisa ntendula-ngogo yina bilumbu nyonso ti na konso ntangu.

Tala ndambu ya mazayisu sambu na kusadisa beno na kuvwamisa ntendula-ngogo ya bana nzo-nkanda na beno :

- Beno zikisa kana bawu ikele kuzaba disongidila ya ba ngogo yina beno kele kusadila. Kumona wonga ve na kuyuvula bawu inki yawu kele zola kutuba ye kupesa bawu kikesa na kumona ba ngogo yina bawu ikele kuzaba ve.
- Keba ! beno kusaka ve kaka na kuyuvula bawu “beno imene kuzaba ?” ye kuluta na kima ya nkaka kana kalasi nyonso mene vutula « Inga ». Yawu ata lenda salama nde ndambu ya kalasi ya nkaka imene kuzaba ve, kansi ikele na kikesa ve ya kutuba.
- Beno sobaka ntangulu ti mutindu ya kusonga bima ya kulongila.
- Dyambu to kimvuka ya ntendula-ngogo ikele kupesa beno nzila ya kukangula ntendula-ngogo. Mbandu, kana ditangi ikele tubila nzyetolo na lupangu ya ba nyama/bibulu, beno vutukila mazina ya ba nyama/bibulu, mutindu yina bawu



ikele, mutindu ya ba inzo na bawu, bima bawu ke kudyaka/ madya na bawu. Pesa ba ngyuvula sambu na kuzaba yina bawu me zabaka ntama na yina me tala bibulu.

- Bongisa na bana kalasi fisi ya malongi to fisi ya ba ngogo. Na zulu ya mwa-sanduku, sonika zina ti lunitu ya kibulu, ya kima, ya muntu ye, na manima, sala kifwanisu na yawu to baka yawu na mwa-buku, na zulunali, na mukanda, ... fisi yina ke sadisa bana kalasi sambu na kusonika ba ngogo yina zabana mbote ve na masonama na bawu.
- Sosa monisa kikundi na ba ngogo yina bawu longukaka na kati ya malongi ya nkaka. Mbandu, beno longukaka ba ntezolo na mambu ya ba ntalu ; beno lenda, na ntangu yina, kusongisa kikundi na nsangu/ masonama me tala bima ya kusadila. Sadila bunene, bunkufi ya ba ngogo ti kimpangi (bagalami difunda = kilogami mosi).
- Bongisa ba nsangu ya buku na kutala luzingu ya kilumbu na kilumbu ya bana kalasi. Kindisa bawu na kusosa maswaswanu ti mafwananu na luzingu ya kilumbu na kilumbu, kumonisa kikundi na mambu lutaka yina bawu monaka to vandaka bambangi to yina bawu tubilaka bawu. Yawu lenda vanda nde mwana yandi mosi manta ntete ve avyo, kansi yandi lenda vwanda na mpangi mosi to nduku mosi yina tubilaka yandi mambu yandi monaka na avyo. Ata muntu mosi ve na kati na bawu yina me kwendaka na ngonda, kansi bantu ya nkaka me landaka na televizyo to kutala bifwanisu ya ngonda na kati ya buku mosi to zulunali mosi.
- Kindisa kifu ya kusolula. Kana mwana kalasi mosi me zaba kima mosi me tadila disolo yina bawu longukaka, yuvula yandi na kutubila yawu na ntwala ya bana nyonso. Bantu nyonso ke zaba disolo yina ye mwana kalasi me pesa disolo ke sepela na lukumu yina/ ke mona nde yandi me baka lukumu.

---

### 3. Bisalu ya kutendula

---

Tatamana kusadila mayele ya ntendula yina basadilaka mvu lutaka. Sambu na kubambula ntima, mayele yawu yayi :

1. Nata bana kalasi na kumonisa ba ngogo yina ke na kuvutuka mbala mingi na kati ya dilongi.
2. Nata bana kalasi na kupesa ba ngogo yina kena kuvutuka mbala na mbala (mbandu, biyitisu , bilandisu , bisongi-dyambu ke zabisa kikalulu, ba ngogo ya fyoti bonso biyikilu , bitwadisu , ...
3. Kutinda bawu kuvukisa kikaku ti kiningu sambu na kusala silabi : bonso na ngogo dipapu (di-pa-pu),
  - a. di- kele kiyitisu, yawu me salama na kikaku d na kiningu i ; papu kele disina ya ngogo, yawu kele na basilabi zole
  - b. Tinda bana kalasi na kuvambasa yawu mutindu beto me sala sambu na di-
  - c. Kikaku p na kiningu a, kikaku p na kiningu u
  - d. Na nsuka, vukisa basilabi nyonso tatu.
4. Sambu na ba ngogo ya impa, beno lenda
  - a. Kuvambisa bitubu (keba bitubu, kansi basilabi ve). Mbandu : sambu na kuzaba ngogo nsusu, beno sonika na dibaya

ns	u	s	U
----	---	---	---

Na nima, beno sosa kitubu ya konso kisono. Bana kalasi ke pesa yawu nswalu-nswalu. Yina ke sadisa bawu na kuzaba mutindu ya kusonika mbote ba ngogo.

- b. Vambasa basilabi ya ngogo ye tendula silabi na nima silabi

di	lo	ngi
----	----	-----

5. Sosa kitubu ya kisono ya ntete, na nima kusadila nzabilu, mutindu ya kusadila yawu sambu na kulenda kupesa ngogo. Mbandu: nsa yayi: « mwana me sumba dilala ». kana mwana me sumba yawu mingi, yandi ke pesa inki? « mwana me sumba

malala ». Tinda bana na kupesa bima ya nkaka yina mwana lenda sumba ye zabisa bisono ya konso ngogo.

6. Tinda bana na kupesa ba ngogo ya mutindu na mutindu yina kele na biyitisu ke songa bumosi ti bumbidi. Mbandu: dinkondo/mankondo; muntu/bantu; kisono/bisono; dikulu/makulu, ...
7. Na kulanda nsa yayi, « mama me kwenda na zandu », tinda bana kalasi na kuingisa ngogo « zandu » na bisika ya nkaka yina mama lenda kukwenda.
8. Beno sosa na kikongo ba ngogo yina kele bonso bampangi (mwana ti leke) to bandoyi ( mpaka ti mpaka; mbala ti mbala);
9. Tinda bana na kusosa ba ngogo me swaswana kaka sambu na kiningu bonso « mbuta ti mbutu; mputa ti mputu; nsinga ti nsunga; mpaka ti mpaku ». « kulanda ti kulunda; kutala ti kutula; kusuba ti kusoba », ...

---

#### **4. Nzabilu ya nsangu/masonama**

---

Kutanga ikele kuvisa/kuzaba mbote. Nzabilu ti kukabula ba ngogo na bitini ke kwendaka nzila mosi. Kukabula ba ngogo na bitini ata kukangula nzila na dyela, kansi na mutindu ya nkaka, dyela ata kusadila kukabula ba ngogo na bitini ti kutanga nswalu.

Nzabilu na kuwaka kele kulomba ba ngyuvula. Bawu lenda kuyuvula ba ngyuvula yina lenda kutinda ba longoki na kuyindula, kutinda bawu na kutendula mazaya na bawu, nzabilu ye yina bawu kele kuwa.

Bawu lenda kuyuvula bonso: “Inki zina ya muntu ya nene/mbalu ya disolo/nsangu?” to dyaka “Ngungudi/muvungudi kuvwandaka kulangidila mameme ikwa?”. Kansi yawu me kulunga/kufwana ve. Nzabilu ya mbote ikele kuluta ba ngyuvula yayi. Tala mbandu ya ba ngyuvula yina lenda kusadisa ba longoki na kuyindula. Na kuyindula mingi mpenza, ba nguvula yina ata kutinda bawu na kutendula mazaya yina bawu me zaba, yina bawu lenda kutendula ti kuzabisa yina bawu kena kumona/kuwa. Beno yantika/banda ba ngyuvula na beno mutindu yayi :

- Inki nge kele kuyindula sambu na ....?
- Keti nge mene.....?
- Keti inki nge mene lendaka kusala na kifulu ya.... ?
- Inki mutindu yandi kukumaka na ....?
- Sambu na inki yandi kusalaka, mpidina/mpila yina?
- Inki kutindaka yandi na kusala ... ?
- Kana nde kuvwandaka nge, muntu yina, inki dikana/lukanu nge lendaka kubaka?
- Yindula inki kima lendaka kusalama kana nde ...?
- Keti nkenda/disolo/nsangu yayi lendaka kusuka mpila ya nkaka?
- Inki kima yina yandi kuyitukisaka nge mingi na kati nkenda yayi?
- Keti nkenda yayi lendaka ya kyeleka kusalama?
- Na inki mambu ?
- Wapi bawu mene kumonaka kima ya mpila yayi?
- Nani lendaka kusala mutindu yina?
- Inki bikalulu to bifu ya muntu yayi?
- Inki kima yina bawu fwete kubalula/kusoba sambu nsuka ya nkenda vwanda ya kuswaswana ?
- Inki lendaka kusalama kana ... ?
- Tendula mono na ba ngogo ya nge mosi...?
- Inki ata kusalama na nima?
- Ye buna na buna.

Nzabilu na nzila ya masonama, bawu lenda kuzikisa yawu na kusalaka bifwanisu / bizizi, na masonama ya nkufi, na kupesa ba mvutu na ba ngyuvula to na bifwanisu / bizizi ya ba ngyuvula (Mbandu : sala bifwanisu / bizizi ya ndambu ya nkenda wapi bima yonso mene kubaluka/kusoba).

Yawu ikele mpi ti bisalu ya ntama ya ntangu yonso bonso nde masonama wapi bawu fwete kuyika bima ya nkaka. Bisalu yayi lenda kumonika ya mbote ba ntangu ya nkaka ; kansi kulutisa yawu ve, sambu ba longoki kele na mayele ya kupesa ba mvutu ye beno ke mona mpasi mingi na kuzikisa/kuteza mazaya na bawu.

Bawu lenda mpi kutesa/kutezanzabilu na lusadisuyu ya kisalu. Nakitini ya zulu, beto kubanzaka na kifikulu / kifikula ti bizizi/bifwanisu ; kansi mpila ya nkaka ikele : nkunga, dikuma/kinkuma, ba nsongolo ya fyoti fyoti, ba nsaka ya teyatele ti masolo ya kintulumukina.

---

## **5. Masonama ya kintulumukina/kondwa kuyindula**

---

Ba ngyuvula yina ikele na kati ya buku ya longoki ikele mingi sambu na kupesila ba mvutu na kutuba mpamba ; kansi beno lenda kulomba na ba longoki bawu kupesaka ba mvutu na nzila ya masonama. Ngogo mosi, kimvuka ya ba ngogo to nsa ya mpasi ve, yawu me kulunga/kufwana, kansi mutindu yina kele kumonisa bawu mfunu ya kusonika ti ya kutula ba ngindu na bawu na luse/lukaya ya kaye. Mfunu ya nkaka, masonama yayi ya kintulumukina ata kusadisa bana na ntangu ya bisono na lusadisuyu ya longi.

Beno kukondwa ve na kulombaka na ba longoki na kusonikaka. Ata yawu kuvwanda na ntangu bawu kele kulonguka ndinga mosi to na kupesana ba nsangu to na mambu ya nkaka, ba mvutu ya nkaka ya ntinu lenda kupesama na nzila ya masonama. Masonama yayi ikele ata fyoti ve ya kuyidika, mpila mosi ti mutindu yawu mene kusonama. Kima ya mfunu mingi ikele nde ngindu (ya mwana).

Ntangu ya nkaka, kana bonso nde beno mene kuyuvula bawu « inki mutindu ya kusonika ngogo yayi ? », ti na nima ya kubikisa bawu ntangu kumeka kusonika ngogo yina, beno lenda kusongisa yawu mpi kusonika yawu na mutindu ya mbote na dibaya.

---

## 6. Masonama na lusadisu ya longi

---

Kana longi ikele kuyidikaka mbala mingi ve masonama ya bumwana, masonama na lusadisu ya longi ikele kusosaka masonama mosi ya kitoko, yina mene yilama, kusalama ti yina kele na bifwanisu. Kisalu yayi mingi mingi ikele kupesama na mposo ya mvimba. Na mvu ntete, yawu ikele sambu na kusonika nzila mosi luse/dititi ya kaye na kilumbu mosi ti kuyika mwa ba ngongo na ntwadisi mosi ti kutula yawu na kifwanisu / kizizi.

Na mvu zole, longi lenda kusadisa ba longoki kisalu ya kuluta. Na kati ya buku ya longoki, yawu ikele na mbandu mosi ya masonama na lutwadisu ya longi. Mbala mingi yawu ikele nsa mosi sambu na kuyantika masonama ya nkufi. Beno lenda kulanda ntwadisi ya mposo ya mvimba mposo yayi ikele kulanda :

- Kilumbu ya ntete : kusonika mwa ba ngindu na papele ya kukonda mbunkete; longi ikele kutambula ti kusadisa ba longoki na kuyindika ba ngongo ya nkaka;
- Kilumbu ya zole: kulandila (kifwani/ masonama ya ntete), longi ikele kulandila na kusungika masonama kumosi ti ba longoki ;
- Kilumbu ya tatu : ba longoki lenda kusonika mbala ya zole masonama na bunkete ti kubika kifulu sambu na bifwanisu / bizizi.
- Kilumbu ya iya : ba longoki mene kumonisa masonama ti bifwanisu / bizizi.
- Kilumbu ya tanu : ndambu ya ntangu ikele sambu na kisalu ya bifwanisu / bizizi ti sambu na kubongisa mbote masonama, ndambu ya zole ya ntangu ikele sambu na masolo.

Konso kilumbu, beno lenda kulomba na ba yina ikele kukipesila masonama na bawu, ata yawu mene kuyilama ntete ve. Mutindu yayi ya kupesana masolo ikele kumisa/ kupesa lukumu na ba longoki ye yawu ikele kupesa ba ngindu na bayina ikele kumona mpasi.

Mutindu yayi ya masonama na lusadisu ya longi ikele mbote na kulonga ba longoki na kiteso ya mosi mosi. Longoki ya mayele mpi na ba ngindu mingi lenda kusonika mingi ya kuluta kansi longoki yina ikele na mpasi lenda kusonika masonama ya mbote mingi ve yina kansi yandi lenda kuwa/kumona kyese.

## BISALU ME TALA KONSO NKENDA/DILONGI/ DISOLO

---

Bantu ya mfunu mingi na buku ikele ba mapasa, mwana nkento ti mwana bakala. Mwana bakala ikele na kiti ya kupusa. Kiti ya kupusa ikele sambu na kupesa ngindu na bana yina ikele na mpasi sambu bawu kuzaba nde mwana yina ikele na kifu/kyeta yandi ikele kaka mwana bonso bana ya nkaka. Luswaswanu ikele ya ngolo na kati ya bana yayi zole kansi bawu ikele kukabwana ata fyoti ve.

Sambu na konso dilongi mfumu ti nsangu/masonama, nkanda ba mapasa ikele ti mwa-dyambu na bifulu ya kuswaswana, mbala mingi bifulu ya kinzenza ve, kansi mbala nyonso ve; bifulu ya nkaka ikele kulomba ngindu, to yawu ikele sambu ti ba mapasa kuzaba insi ya nkaka.

Mambu ikele kutadila malongi ya ndinga; yawu ikele ba nkenda/ba nsangu na kati ya masonama ya kinkulu.

Mukanda ya kyeleka ke monika ikele inki?

Bawu ikele kumona mukanda ya kyeleka ke monika na ntangu me salama dyambu mosi ya kyeleka, yawu zola tuba/disongidila dyambu ke salamaka na luzingu ya kilumbu na kilumbu mbandu, kulomba madya na inzo ya kudya, kutala ntangu ya ba kaminyo ke kwendaka, kuyuvula nzila ya kukwendila na mbanza yina nge zaba ve, kusumba bima ya kuluta mfunu na kati ya butiki mosi, magasinini, to na balabala, kutanga masonama ya ba nsaka to mazayisu ya nkufi na kati ya zulunali. Yawu ikele mambu ke luta ya kyeleka yina ke lombana na kutanga mukanda ya kyeleka/mukanda ya disina.

Na kati ya buku, kisina ya masonama ya nkaka ikele mukanda “ya kyeleka ke monana”, yawu zola tuba, mukanda yina bawu lenda kumona na luzingu ya kilumbu na kilumbu.

## Tala ndonga/lisita ya malongi mfumu ti mutindu yawu mene kusalamana

N°	Intu/titele ya mambu	dilongi mfumu ya kutendula	Mutindu yawu mene kusalamana
01.	Mbote ba mapasa	Nsongisa	Bakalati zole ya bantu
02.	Ba mapasa na zandu	Bima ya kusumba	Ndonga ya bisika ya kukwenda
03.	Ba mapasa ikele kwenda na inzo nkanda	Inzo nkanda	Masolo
04.	Ba mapasa na mbanza nene	Mutindu ya kutambula	Ntwadisi ya mbanza mosi kifulu yawu ikele
05.	Dikabu sambu na ba mapasa	Tekiniki ya kuvukisa	Mutindu ya kuvukisa
06.	Ba mapasa ti kuvuama	Kifulu yawu ikele	Kalati ya kifulu mosi ti kivwama mosi / masolo
07.	Ba mapasa na nseke	bisika ya kuzingila	Masolo
08.	Ba mapasa ti makinu	Kusosa bansangu	Luzayisu / dibaya ya makina mosi
09.	Ba mapasa na penepene ya nzadi ya kongo	Nzadi ya kongo , kifulu ya zelo/dibungu.	Mbokolo / mukanda ya ngwasi/ngwankazi mosi.
10.	Ba mapasa ti nsaka ya nkweso	Nsaka	Nsonama ya zulunali
11	Ba mapasa na lupangu ya bibulu	Bibulu ya mfinda/mbizi ya nganzi.	Ndonga ya mazina ya bambizi na kulandakana alufabe
12.	Ba mapasa ikele kuwaka wonga na mpimpa	Bima ikele kupesa wonga.	Disolo.
13.	Ba mapasa na inzo ya kudia.	Madya	Masonama.
14.	Ba mapasa na ngonda	Mazaya / Palaneti.	Masolo na fize/ kalati mosi ya ba palaneti.
15.	Ba mapasa ikele kubela.	Ba nkisi	Nkanda ya munganga ti mutindu ya kunwina nkisi.
16.	Ba mapasa ikele kutunga masuwa.	Kulanda mutindu ya kusadila	Mpila ya kutungila masuwa mosi na papela
17.	Ba mapasa ikele kuyidika kima mosi ya ngituka	Biteso	Ndambulu
18.	Ba mapasa na mgumba/ mongo ya Masisi	Malongi ya nsasa-inza/ insi ya kinzenza	Luse ya buku ya malongi ya nsasa-inza.



19.	Ba mapasa kele kusala ma zaya	Mazaya na yina mene kutadila ntangu.	Kizuzi ti kilolonzi ya mwini.
20.	Ba mapasa na kati ya avyo.	Nzyetolo na avyo won-ga.	Masolo

Sambu na konso ntangululu, nge fwete kulanda ba ntendula yina mene kupesama na mbandu ya ntete yina mene kutadila lutwadisu/nzila ya kulanda. Ba nkenda ya nkaka ikele na mambu na yawu yina ke lomba basadila yawu na kati ya bisalu yina ke pesama na yina ke landa.

## 1. Mbote ba mapasa

Bitini ya nzila ya kulanda	Bisalu yina lenda salama
Ntambusulu ya ndinga	Kuvutukila alufabe, mazu/bitubu, mambu ya kutadila silabi, ba ngogo na ba nsa, biyitisu, bumosi, bumbidi.
Kuyela ya ntendula-ngogo	Bisonga : mpila ya kudisonga kana ve ya kusonga muntu ya nkaka. Kusala maswaswanu kati ya mambu ti ya bantu mutindu na mutindu yina ikele kusolula, biyikama sambu na kudisonga : inda, nene, nkufi, fyoti ; nitu mpembe, nitu ndombe, ngolo, ti buna na buna.
Kutendula	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Kilumbu ya ntete : kutendula masono ti mukanda ya luzingu ya mwana nkento.</li> <li>- Kilumbu ya zole : kutendula masono yina kele kutubila mambu ya mwana nkento.</li> <li>- Kilumbu ya tatu : kutendula mukanda ya luzingu ya mwana bakala.</li> <li>- Kilumbu ya iya : kutendula masono yina kele tubila mambu ya mwana bakala.</li> <li>- Kilumbu ya tanu : kutanga dyaka nyonso mbote-mbote ye na nswalu.</li> </ul>

<p>Kuzaba ditangi ti kusonika na mbala mosi.</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Bima ya mfunu ya dititi ya luzingu ti mfunu ya kuvanda ti ba papela (bisalu ya luyalu , nzyetolo, ti kuna).</li> <li>- Kisumbula ya mwana bakala :</li> <li>- Inki kisumbula zolaka kwizila yandi ? yindula na inki mpila.</li> <li>- Na inki bana yina ikele na kiti ya kupusa ikele bonso bana ya nkaka nyonso?</li> <li>- Inki kubeba ya nitu ya nkaka beno kuzaba?</li> <li>- Luzitu ya luswaswanu, kuditula na kifulu ya muntu ya nkaka.</li> </ul>
<p>Masonama ya kusonga</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Mono zaba ba mapasa, bawu ikele .....</li> <li>- Ata ba longoki ya nkaka kuzaba ba mapasa ve, bawu lenda kuyindula yina zolaka kukuma dipasa.</li> <li>- Ba longoki ikele kusala mukanda ya luzingu ya bawu mosi na kusongaka bawu mosi kifwanisu / kizizi na bawu.</li> </ul>
<p>Kukangula</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Ngindu ya nkaka ya masonama: kana mono vandaka ti dipasa.</li> <li>- Beno kusala ba ngogo ya nkaka ya fyoti ya mpasi ve ti ba ngogo zole to tatu ye beno sonika yawu na dibaya konso suka yawu ata lomba na ba longoki na beno na kutanga ngyuvula ti na kupesa mvutu.</li> <li>- Beno nata ba longoki na kusala ba ngogo ya kulutasana (croisés) na bawu mosi (na ndonga zole ikele kuzengana) ye na kusonga yawu na ba nduku na bawu. (Beno songa bawu nde bawu fwete kumona ba ngogo zole yina ikele na kisono mosi ya kimvuka ti kupesa ntendula ya konso ngogo.</li> </ul>

---

## 2. Ba mapasa na zandu

---

<b>Mpila ya kudiatisila /bitini ya nzila ya kulanda</b>	<b>Bisalu yina lenda salama /Bisalu mene lombama</b>
Ntambusulu ya ndinga	<ul style="list-style-type: none"><li>- Mvutukulu ya.....yina tangamaka na mvu-ntete.</li><li>- Kulonguka mutindu ya ba lisita/ba ndonga: na mutindu ya matonsi ti ba ngogo ya nkaka na insi ya nkaka, to na ditangi mosi, ba ngyuvula imene kabwana na bakominu.</li><li>- Kusosa ba ndonga na kati yaba buku ya nkaka to na masonama kele kuzabisa mambu ya kuteka.</li></ul>
Kuyela ya ntendula-ngogo	<ul style="list-style-type: none"><li>- Kusala ntendula-ngogo ya madya ti bimvuka na bawu: madya ikele na fufu ti ba mbuma ya fyoti, misuni ti ba mbisi, ba mbuma, ndunda matiti ya nsunga, bima ya sukadi, ti buna na buna.</li></ul>
Ntendula	<ul style="list-style-type: none"><li>- Kilumbu ya ntete : ndonga</li><li>- Kilumbu ya zole ti ya iya : kukabula masonama na ba ndambu ya mutindu mosi sambu na ntendula.</li><li>- Kilumbu ya tanu: ditangi ya masonama nyonso na mbote-mbote ye na nswalu.</li></ul>

<p>Kuzaba masonama mpi kusionika ya mbala mosi.</p>	<p>- Nsaka ti disolo ikele mbote sambu na kuzaba mbote masonama. Bilumbu nyonso, beno lomba na ba longoki na kusobaka bawu, na kwisa kusakana nsaka ye ba mapasa ti ya mama. Beno lenda kuyika bateki/ba kiti. Bana yina ata sala nsaka ya ba mapasa, bawu fwete kuvwanda na ndonga ya mutindu mosi. Kiti mosi lenda vanda bonso kiti ya kupusa, bima lenda kuvanda bonso madya imene sumbama, ti buna na buna. Beno bikisa na ngemba mabanza na beno ye ya ba longoki na beno.</p> <p>- Beno sala ba ngyuvula ya mukanda ya longoki.</p>
<p>Kusionika ya kusonga</p>	<p>Kana mono vandaka na mbongo nyonso ya insi ya mvimba, mono zolaka kusumbila mama .....</p> <p>Beno landa malongi ndambu ya Nzuzi mene kupesa na buku yayi.</p>
<p>Kukangula</p>	<p>- Konso ntangu ya yawu lendakana, beno lomba na ba longoki na kusala ba ndonga : na ntalu, na mazaya ya luzingu ya bantu, na malongi ya mwana ya insi, na konso mambu.</p>
	<p>- Beno yuvula ba longuki na kutuba madya ya mama lendaka kulamba ti bima yina ikele na kati ya ndonga.</p> <p>- Beno yika bisono na kisalu yayi mene lombama na kati ya kimvuka ya « nsaka ». Beno sala bimvuka na kati ya milongo.</p>

### 3. Bamapasa me kwenda na nzo-nkanda

Bitini ya nzila ya kulanda	Bisalu yina lenda salama /Bisalu mene lombama
Ntambusulu ya ndinga.	Mono ke zolaka to mono ke kuzolaka ve... kumonisa mutindu ya kusala lumangu/ lubuyisu ya ndinga.
Kuyela ya ntendula-ngogo	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Ntendula-ngogo ya malongi ya nzo-nkanda</li> <li>- Bima ya konso muntu ikele kuzolaka</li> <li>- Mayele: konso muntu ikele na mayele ya yandi mosi.</li> </ul> <p>Beno sadisa ba longoki na kuzaba mayele ya bawu mosi.</p>
Kutendula	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Kilumbu ya ntete ti ya iya: kukabula ditangi na ba ndambu ya kukukana sambu na kutendula.</li> <li>- Kilumbu ya tanu: kutanga ditangi nyonso mbote-mbote mpi na nswalu.</li> </ul>
Kuzaba ditangi ti kusonika ya mbala mosi	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Kusekisa ti masolo ya kintulumukina ke mbote sambu na kuzaba ditangu. Konso kilumbu, lomba na ba longoki ya mutindu na mutindu na kusakana bonso bawu kele ba mapasa. Beno lenda kuyika ba kiti. Bana yina ke vanda bonso ba mapasa mpasi ve sambu na ba nkaka mpi mpasi sambu na ba nkaka. Kuzabisa bawu nde beta nyonso ikele na mayele mutindu mosi ve.</li> </ul>
	<p>Mpi nde sambu na yawu muntu nyonso ikele na kifulu ye mpi beto fweti sadisana.</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>- Kuvutukila ba nsaka ya ditangi ti ngindu ya mwana nketo kutubaka nde ntangu bawu bulaka inti nde peke-peke kutinaka na papela na yandi.</li> </ul>

Masono ya kusonga	<p>Mono mene kusala kifwanisu / kizizi ya nyama mosi ya kitoko : yawu ikele ..... yandi .....kupesa ba longoki kikesa ya kusadila bima ya fyoti fyoti mingi mpi ba nsa ya inda mpi ya kimvwama mingi (beno kusala na mayele yina ikele kubi ngamaka mutindu ya kusala.</p> <p>Kukabisa kisalu na mposo ya mvimba.</p>
Kukangula	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Kubongisa kizame ya mayele (nkunga, makinu, miziki, bifwanisu / bizizi, ti mayele ya nkaka)</li> <li>- Kukotisa mambu ya mayele na kutendula mutindu ya kipeke-peke kele kubalukaka: peke-peke imene kulosa maki, maki imene kubuta bimpyatu, bimpyatu mene kusala inzo na kizinga na bawu. Yawu kele bingamaka ba mbuta, na nima mbuta mene baluka kipeke-peke, na nima mambu mene kubaluka dyaka.</li> <li>- Yuvula na bana kalasi na kufikula kipeke-peke ye, kana yawu lendakana, kutula ntinta.</li> </ul>

#### 4. Ba mapasa na Mbanza

<b>Bitini ya nzila ya kulanda</b>	<b>Bisalu yina lenda salama /Bisalu mene lombama</b>
Ntambusulu ya ndinga	Mutindu ya kupesa ba lutumu, ba nzila ya kusadila, ya kulanda.
Kuyela ya ntendula-ngogo	Bifulu ya kuzabila mbanza to bwala ; kifulu.
Kutendula	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Kilumbu ya ntete ti ya iya : kukabula ditangi na ba ndambu imene kukana sambu na kutendula.</li> <li>- Kilumbu ya tanu : kutanga ditangi nyonso mbote-mbote mpi na nswalu.</li> </ul>

<p>Kuzaba ditangi mpi kusonika ya mbala mosi.</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Kusadila ba ngyuvula ya buku ya longoki.</li> <li>- Kutubila ba inzo ti bima ya nkaka ya mfumu mene tungamaka yina ikele keka na bwala to na mbanza ya ba longoki.</li> <li>- Kutubila disongidila na yawu (bisalu ya luyalu – bula-matadi), ya mabundu ya nzambi, ya munganga.</li> <li>- Mavimpi.</li> <li>- Kuzabisa ba longoki nde na bifulu ya nkaka, mpila ya kutambusa ba kiti ya kupusa ikele ve (bimatilu/bikada, bima ya kutambudila, ba inzo ya nene, ba bala-bala ya mbi, ba nzila ikele ya kubongisa ve, ti buna na buna).</li> </ul> <p>Kuyuvula bawu inki lenda vanda ba mvutu na mambu yina.</p>
<p>Masono ya kusonga</p>	<p>Nzyetolo na mono na kati ya mbanza : luyantiku ya bisalu yayi ya kusonika lenda kusoba na kifulu ya beno ikele : mbandu : nzyetolo na mono na bwala, nzyetolo na mono na zulu ya nzadi, bifulu ya kuzabila mbanza na mono, ti buna na buna.</p>
<p>Kukangula</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Kusonga bawu na kusala bakalati ya kibelo na bawu, ya bwala na bawu.</li> <li>- Sambu na kulongisa bawu mbote, sala kalati ya kibansala ya nzo-nkanda, ti ba inzo na yawu.</li> <li>- Kusakana ti ba ngogo ya bifulu sambu na ku mona kima mosi mene bumbama (mbandu : baluka na diboko ya bakala mpi tambula makulu tatu, ibuna kwenda na ntwala makulu kumi, na nima na diboko ya nketo makulu tanu, ti buna na buna).</li> </ul>

---

## 5. Dikabu sambu na ba mapasa

---

<b>Bitini ya nzila ya kulanda</b>	<b>Bisalu yina lenda salama</b>
Ntambusulu ya ndinga	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Kupesa banzila ya kusadila</li> <li>- Bangogo ya mfunu yina kele na ditangu ya masolo ve</li> <li>- Bisongi-dyambu ke zabisa kisalu kena kusalama</li> <li>- Kidimbu ke songa kisongi-dyambu ya mpwenya</li> </ul>
Kuyela ya ntendula-ngogo	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Bisadilu sambu na kuvukisa</li> <li>- Bisalu ya maboko ti bisadilu na yawu</li> </ul>
Kutendula	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Kilumbu ya ntete tii ya iya : kabula/vambasa masonama na ba ndambu ya mutindu mosi sambu na ntendula. Tula kisika mosi masonama ti bifwanisu yina kele mutindu ya nkaka ya masonama, mpamba ve yawu ke zabisaka mbote mbote mutindu ya kuvukisa kima.</li> <li>- Kilumbu ya tanu : lutangu ya masonama na bumvimba mutindu ya mbote ye na nswalu.</li> </ul>
Kuzaba ditangi mpi kusonika ya mbala mosi.	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Sadila ba ngyuvula ya buku</li> <li>- Lomba bawu na kuyindula bima yina bawu lenda vukisa</li> <li>- Zabisa bawu nde kuvukisa yina lendaka kusalama na mufusi-mabaya. Inki kima ya nkaka yina lendaka kuvukasama na musadi bisalu ya maboko ya nkaka (mbandu : kazaka kostimi to lobe balenda zenga ye kuvukisa yawu na taye)</li> </ul>



<p>Masonama ya kusonga.</p>	<p>Kana mono vandaka na dikabu mosi ya kuluta kitoko na insi, yawu zolaka kuvanda sambu na mono...</p> <p>Kutendula na ba longoki nde bawu kuyindula ve ntalu ikwa yawu ata kulomba. Beno fwete pesa bawu na kikesa ya kuyindula bima ya nene mpi ya ntama, ata yawu ata salama ve to ata bima ya bawu ikele kuyindula ikele ntete ve.</p>
<p>Kukangula</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Kusala ba ngogo ya nkaka ya kusosa na mutindu ya konso nsaka. Ntangu ba longoki imene kusala ba ngogo zole to tatu, kulomba na ba longoki, zole-zole to tatu-tatu, na kusala ba ngogo ya nkaka bawu mosi sambu na banduku na bawu. Bimvuka ya zole-zole lenda kukabula ba nsaka na bawu.</li> <li>- Kubinga muntu mosi ya mayele na kalitye keti ve ya bwala (mbala ya nkaka tata ket ive mama ya longuki mosi) sambu na kwisa kutubila mambu imene kutadila ksalu na yandi, yin aya yandi ikele kusalaka, wapi yandi kulongukaka yawu, bisadilu ya yandi ikele vandaka na mfunu na yawu, mambote ti mampasi ya ksalu yina, ti buna na buna.</li> </ul>

---

## 6. Bamapasa ti kimvwama

---

<b>Bitini ya nzila ya kulanda</b>	<b>Bisalu yina lenda salama</b>
Ntambusulu ya ndinga	<ul style="list-style-type: none"><li>• Kuvutukila ngogo ya lutwadulu</li><li>• Bisongi diambu ya mutindu ya kupe-saka ba nsiku.</li><li>• Mabanza yina kele kusonga mutindu ya kuvwanda.</li></ul>
Kuyela ya ntendula-ngogo	<ul style="list-style-type: none"><li>• Kuvutukila ndongokolo ya bampova yina mene kutadila kifulu mosi.</li><li>• Mbima ya kele kumonikaka na mpasi mpi ya ntalu: bibende ti matadi ya ntalu mingi.</li><li>• Bizembele.</li></ul>
Kutendula	<ul style="list-style-type: none"><li>• Kilumbu ya ntete ti ya iya : kukabula nkenda na bitini ya kiteso mosi sambu na ntendulu, mbandu nkunku mosi na kilumbu mosi.</li><li>• Kilumbu ya tanu : ntangululu ya masonama nyonso ya mvimba na mutindu ya mbote ti na nswalu</li></ul>

Kuzaba ditangi mpi kusonika ya mbala mosi.

- Kusadila ba nginfulu, yayi ikele na kati ya buku ya longoki.

- Tubila ba longoki kimvwama ikele inki kima?

Kima yina muntu mosi lendaka kumona bonso kimvwama, yawu ata lenda kuvwanda kiteso mosi ve sambu na muntu ya nkaka.

Bimvwama ya nkaka ikele ntalu mingi na kusumba, kansi ya nkaka yina beto kele kubumbaka sambu muntu mosi yina kuzolana mingi kupesaka beto yawu.

- Na masonama, bwala mene kubaluka. Yufula ba longoki kana nde bawu mene kumonaka inki bima ya nene kubaluka na kalati ye keti ve na bwala na bawu yantika luzingu na bawu pana.

Inki lenda kubaluka na kifulu mosi? (ba inzo mene kuyikama? keti ve, bantu, ba nkinzi, bikalulu to kinkulu, ti buna na buna.

- Ba mapasa ikele na ntantu ntangu ya bawu mene kumona kimvwama ve. Lomba na ba longoki na kuyindula mbala ya bawu kuvwandaka na ntantu. Lomba na bawu na kutela yawu na banduku na bawu ya inzo-nkanda.

<p>Kuzaba ditangi mpi kusonika na mbala mosi.</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Bimwama na mono: kuvutila diaka ngindu ya kimwana. Yawu ikele kima yina ya nge kele kuzola mingi. Tubila ba longoki na kuyika, kana bawu kulenda, sambu na inki bawu kele kuzola yawu mingi, nani kupesaka bawu) mpi yantika inki ntangu bawu kubakaka yawu. ti buna na buna.</li> </ul>
<p>Masono ya kusonga</p>	<p>Binvwama na mono yawu yayi:</p> <p>Kuzaba inki ngogo kimvwama zola tuba. Awa yawu kele kima mosi yina nge ke zolaka mingi. Tubila na bana kalasi na kuyika sambu na inki bawu me zola yawu mingi, nani pesaka bawu yawu, katuka inki ntangu, ye buna na buna.</p>
<p>Kukangula</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Tatamana na kisalu ya kusosa maswaswana. Mbandu: nantoto to na zulu ya meza, tula bima mingi yina bawu me finika mwa-lele. Katula mwa-lele n anima basegoni kumi ye tadisa bima yina na bana kalasi. Na nima basegoni kumi, yuvula bawu na kubaluka ye na ntangu bawu kele na nima ya kubaluka, katula kima mosi ye sweka yawu. Bana kalasi ke baluka, mwa lele kele dyaka ve ye bawu fwete zabisa inki kima kele dyaka ve. Sambu na kuyika mpasi, tula bima mingi mingi na insi ya lele.</li> </ul>

## 7. Ba mapasa na kati ya nseke

Bitini ya nzila ya kulanda	Bisalu yina lenda salama
Ntambusulu ya ndinga	Ba nsa ti biyikama/bisongi-bikalulu ti bivangilu/binzyungila: inki mpila ya kukanga diampangila mosi yantika kisongi kikalulu mosi.
Kuyela ya ntendula-ngogo	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Nseke, bibulu ti bimenina na yawu;</li> <li>• Bigonsa ya nseke ;</li> <li>• Bisalu yina kele kusalamaka na nseke.</li> </ul>
Kutendula	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kilumbu ya ntete ti ya iya: kukabula masonama na bitini ya kiteso mosi sambu na ntendula;</li> <li>• Kilumbu ya tanu: ntangululu na masonama ya mvimba na mutindu ti mpi nswalu ya kufwana.</li> </ul>
<p>Kuzaba ditangi mpi kusonika na mbala mosi</p> <p>Kuzaba ditangi mpi kusonika na mbala mosi.</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kusadila ba ngyfulu ya buku ya longoki;</li> <li>• Nkanda yayi mene kufwana mbote sambu na nsaka ya teyatele. Ku kindisa ba longoki ya kukanga masolo ya kintulumukini na ba makambu ya mfunu mingi ve.</li> <li>• Kutubila bawu yina ya mene kutadila ba mbizi ya nseke ya kele kulosaka maki mpi yina ya kele kubutaka bana.</li> </ul>

<p><b>Masono ya kusonga</b></p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Na ntangu ya mono kutambulaka na nseke, mono kumonaka ... Kana luyantiku yayi ya nsa kele kufwana ve na yina ya ba longoki kele kuyindula, bawu lenda kubalula yayi mpila yayi : <ul style="list-style-type: none"> <li>- Mono kele kuzolaka nseke sambu ...</li> <li>- Mono ata kuzola kukwenda na nseke sambu....</li> <li>- Nkenda na mono ya diki...</li> <li>- Mbala mosi, mono kukwendaka na nseke ti....</li> </ul> </li> </ul>
<p><b>Kukangula</b></p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kuvutukila nsaka ya teyatele. Kusala bi-mvuka iya keti ve tanu ya ata kuganga masolo na bawu; kuvutukila yawu mbala na mbala mpi kusakana na ntwala ya ba nduku na bawu ya inzo - nkanda.</li> </ul> <p>Ba longoki yina ya ikele ve na kati ya bimvuka bawu nde ata kuvwanda ba zuzi ya ata kupesa matonsi. Bawu fwetele kutuba sambu na inki bawu mene kupesa matonsi yayi keti ve yayi ya nkaka.</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Kuvutukila nsaka yayi bilumbu yonso, kansi ti ngogo mosi ya luswaswanu na luyantiku (bonso awa mbandu: <b>di ki;</b> kansi bawu lendaka kuvwanda mpi <b>nsusu</b> keti ve <b>dimeme</b>).</li> </ul>

## 8. Ba mapasa ti makinu

Bitini ya nzila ya kulanda	Bisalu yina lenda salama
Ntambusulu ya ndinga	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Bangumuna bisongi dyambu yayi na mpila ya kutinda keti ve ya kupesa ba nsiku.</li> <li>• Ba nsa ya kukonda kisongi dyambu sambu na kupesa ba luzayisu keti ve sambu na kuvumisa.</li> <li>• Bikalulu ya kuluta ngolo.</li> </ul>
Kuyela ya ntendula-ngogo	Ba ngogo ya kuvumisa: bisongi bikalulu ya mbokila, bisongi ya ba ntangu, ya kilumbu, ya kifulu,
Kutendula	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kilumba ya ntete ti ya iya: kukabula nkanda na bitini ya kiteso mosi sambu na ntendulu.</li> <li>• Kilumbu ya tanu: ntangululu ya nkanda yonso ya mvimba na ndinga ti ntinu ya kufwana.</li> </ul>
Kuzaba ditangi mpi kusonika na mbala mosi	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kusadila ba ngyfulu ya buku ya longoki;</li> <li>• Kutadisa mutindu ya ba inda ya ba ngogo mene baluka sambu na kukebisa mutangi. Ba ngogo ya nkaka ya kuluta mfunu, mene kusonama ya nene. Inki yawu? Kumokina inki ba ngogo lendaka kusonama ya nene kuluta.</li> <li>• Kumokina mpi mutindu ya kusonika na zulu ya dibaya (ba ngogo ya nkaka mene kusonama na kati kati ya nkanda).</li> <li>• Kutesa ti mabaya ya nkaka ya kele kuvumisaka; kana mpila ikele, beno baka yawu na nzila.</li> </ul>

<p>Kuzaba ditangi mpi kusonika na mbala mosi.</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Ba longoki yindula kusala dibaya na bawu mosi ya kele kuvumisaka.</li> </ul> <p>Kupesa bawu inswa ya kupona: makinu, kima ya impa, lukutukanu ya politiki keti ve ya nzinga nzinga, ti kuna. Kulomba na bawu na kuganga mpi na kuvila ve bima ya fyoti-fyoti bonso: kifulu, kilumbu ya makinu keti ve ya dikambu mosi.</p>
<p><b>Masono ya kusonga</b></p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kulandila kuvukisa ba longoki iya na iya. Ngindu mosi : konso longoki kuganga ya yandi dibaya ya kuvumisa mpi yandi kupesa yawu na nduku na yandi ya mfinama, ya ata kusala bonso yandi.</li> <li>• Kana nde ba mabaya ya kuvumisa ikele pene-pene ya inzo-nkanda, ku kindisa ba longoki na kwenda kutanga yawu keti ve na kuyunsa kusala bonso yawu sambu na kumonikina mambu na kati ya inzo-nkanda. Kutendula bawu inki yawu kele kusongidila mpi ku lomba na bawu na kutuba kana yawu ikele dibaya ya mbote keti ve ya imbi, mpi sambu na inki.</li> <li>• Kuyidika makinu ya fyoti ti ba longoki yina ya lenda kukina mbote-mbote. Na kati ya binvuka ya fyoti-fyoti, ba longoki kele kuyidika nsaka ya makinu ya fyoti, mpi bawu kusadila yawu dibaya ya kuvumisa makinu yina.</li> </ul>



## 9. Ba mapasa pene-pene ya nzadi kongo

Bitini ya nzila ya kulanda	Bisalu yina lenda salama
Ntambusulu ya ndinga	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Ba nsa ya luzitu.</li> <li>• Mutindu ya kusonika mukanda, muntu ya nge kele kutindila mukanda,...</li> <li>• Ba nkunku.</li> </ul>
Kuyela ya ntendula-ngogo	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Ba ngogo ya mene kutadila nzadi ya mungwa mpi ya bisalu ya pene-pene na yawu.</li> <li>• Ba ngogo ya nzyetolo mpi ya bima ya kunata (na nzyetolo).</li> </ul>
Kutendula	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kilumbu ya ntete ti ya iya: kukabula mukanda na bitini ya kiteso mosi sambu na ntendula; kukebisa ba longoki na mutindu ya kusonika mukanda (kifulu ya yawu kele kukwenda, kilumbu ya ngonda, ba nsa ya luzitu).</li> <li>• Kilumbu ya tanu: ntangululu ya mukanda nyonso ya mvimba na mutindu mpi nswalu ya kufwana.</li> </ul>
Kuzaba ditangi mpi kusonika na mbala mosi	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kusadila ba ngygufulu ya ikele na buku ya longoki.</li> <li>• Sambu na inki kusonika mukanda?</li> <li>• Inki ntangu ya kusonikaka bima bonso mikanda ya leta, mikanda ya kusadisa na mpi mikanda ya kusansa bantu, ya kulombaka bima, kusonika nsangu ya ba mbuta ya ntama keti ve nkenda mosi).</li> </ul>
Kuzaba ditangi mpi kusonika na mbala mosi.	<p>Buku ya longoki kele kupesa mbandu ya mpila zole ya masonama ya kupona :</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Kana mono kele kukwenda na nzyetolo, mono kele kutula na kati ya sanduku na mono ...;</li> <li>• Mono kele kuvutula mvutu na ngwasi : sonika mvutu na nkanda ya bawu kulingaka nge.</li> </ul>

<p><b>Masono ya kusonga</b></p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kutuba yina mene kutadila ba mbizi ti ba mpila ya ba nkala yina ya kele kuzingaka na nzadi kongo bonso nkala, ba mikoso keti ve ba mbizi ya nene ya nzadi ya mungwa.</li> <li>• Kusakana: Na kati ya sanduku na mono, mono mene kutula...  Longoki ya ntete kuyika ngogo mosi, ibuna ya zole kuvutukila nsa yonso ya mvimba mpi yandi kuyika ya yandi ngogo (ya impa).  Kana longoki mosi lenda ve kuyindulu ba ngogo yonso na kulandaka ndonga ya bawu kutubaka, bawu kukatula yandi.  Nsaka ata kukwenda ntwala ti ntangu ya ata kubikila kaka longoki mosi, ya bakala keti ve ya nkento.</li> <li>• Nsaka ya posita: konso longoki kusonikila longoki ya nkaka mukanda mosi; yandi kele kuzaba ve na nani yandi ata kwenda kupesa yawu.  Bawu kukabula yawu na kinkuma; mpi konso longoki kutanga mukanda ya yandi mene kubaka.</li> </ul>
<p><b>Kukangula</b></p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kutuba yina mene kutadila ba mbizi ti ba mpila ya ba nkala yina ya kele kuzingaka na nzadi ya mungwa bonso nkala, ba mikoso keti ve ba mbizi ya nene ya nzadi ya mungwa.</li> <li>• Kusakana: Na kati ya sanduku na mono, mono mene kutula ...  Longoki ya ntete kuyika ngogo mosi, ibuna ya zole kuvutukila nsa yonso ya mvimba mpi yandi kuyika ya yandi ngogo (ya impa).  Kana longoki mosi lenda ve kuyindulu ba ngogo yonso na kulandaka ndonga ya bawu kutubaka, bawu kukatula yandi.  Nsaka ata kukwenda ntwala ti ntangu ya ata kubikila kaka longoki mosi, ya bakala keti vey a nkento.</li> </ul>

## 10. Ba mapasa ti nsaka ya nkweso

Bitini ya nzila ya kulanda	Bisalu yina lenda salama
Ntambusulu ya ndinga	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kutula makambu na kutalaka ntangu ya yawu kusalamaka.</li> <li>• Kusadila ba ngogo yina ya kele kuvukisaka ba ngogo ti badyampangila ya kele kusonga kitini ya ..., mutindu ya makambu mene kulandila: ntete-ntete, ya kulanda, na nima, na nsuka, na kumanisa, ti kuna.</li> <li>• Kubangumuna bisongi diambu na ntangu mene kuluta.</li> <li>• Kudimbula ba ngogo ya mene kutadila ba nsaka ;</li> <li>• Ba nsaka ya mutindu na mutindu;</li> <li>• Ba nsaka ya kimvuka mpi ba nsanka ya muntu mosi mosi.</li> </ul>
Kuyela ya ntendula-ngogo	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kilumbu ya ntete ti ya iya : kukabula nkanda na bitini ya kiteso mosi sambu na ntendula. Kukebisa ba longoki sambu na kutula yawu na ndonga bonso zunali lenda kusala.</li> <li>• Kilumbu ya tanu : na ntangululu ya nkanda mvimba na mutindu mpi nswalu ya kufwana</li> <li>• Kupesa ba mvutu na ba ngygufulu yina ikele na buku ya longoki.</li> <li>• Kuyula bawu sambu na inki kusonika na ndonga ikele mfunu mingi na kati ya zunali mosi.</li> <li>• Inki masonama ya nkaka bawu lendaka kumona.</li> <li>• Inki bifwanisu keti ve maswaswanu ikele kati ya televizio ti zunali?</li> </ul>

Kutendula	<p>Sonika nsangu mosi ya nkufi ya mene kutadila nsaka mosi ya nge katukaka kumona ntama ve...</p> <p>Ba longoki ata kusadila ba dyampangila ya ntangu na kiteso na bawu kulenda.</p>
Kuzaba ditangi mpi kusonika na mbala mosi	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kana mpila ikele, kunata zunali mosi na inzo-nkanda sambu na kutala mutindu ya masonama bawu lenda kutanga na kati na yawu.</li> <li>• Kulomba na bawu kutanga masonama ya nkaka mpi bawu kutendula yawu.</li> <li>• Kuvutukila nsaka ti mazina ya ba nsaka ya nkaka. Bawu lenda kukabula inzo-nkanda na bimvuka ya fyoti-fyoti mpi kutala inki kimvuka ata kifulusa ba nzila ya kaye nswalu nswalu.</li> <li>• Kusadisa nsaka mosi na kati ya inzo-nkanda mpi kulomba na longoki mosi na kuvwanda bonso zunaliste ya kele kusimba mpi kutuba na mikolo.</li> </ul>
Kuzaba ditangi mpi kusonika na mbala mosi.	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Sadila ba ngyuvula yina kele na buku ya mwana inzo nkanda</li> <li>• Yula bawu sambu na inki bawu ke yindula nde kutula na mulongo ikele na kiyeka mingi na kati ya zulunadi</li> <li>• Inki mambu ya nkaka yange lenda tanga na kati ya zulunadi</li> </ul>
<b>Masono ya kusonga</b>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Ditangi ya kutubila na nkufi disolo ti dyambu yina ya nge monaka.</li> <li>• Ba longoki kusadila yina metadila</li> </ul>

Kukangula	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kana yawu melunga, nata zulunale na inzo nkanda sambu bawu kumona inki makambu bawu lenda kukuta</li> <li>• Lomba na bawu na kutanga makamu yina ye bawu kupesa disongidila</li> <li>• Bawu vutukila nsaka na zina ya ba nsaka ya nkaka. Beto lenda kukabisa bana ya kalasi na mabuki ya fyoti fyoti ye bawu ata mona inki bana yina ata fulusa ndonga nswalu nswalu.</li> <li>• Sadisa nsaka na kalasi (inzo-nkanda) ye lomba na longoki mosi mosi na kuyilama sambu na kupesa disongila</li> </ul>
-----------	-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

## 11. Ba mapasa na kikaku ya bibulu: Ntendula-ngogo: ndangokolo ya ba mapasa

Bitini ya nzila ya kulanda	Bisalu yina lenda salama
Ntambusulu ya ndinga	<p>Sala kikuta ya ba ngogo na ndonga ya biso- no ya ndinga</p> <p>Nsasa ndinga</p>
Kuyela ya ntendula-ngogo	<p>Bibulu ya musitu</p> <p>Bibulu ya kele na nzola ya kuvila na nsi nto- to.</p>
Kutendula	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Banda kilumbu ya ntete ti ya iya : kukabula mazaya na bitini ya kiteso mosi sambu na kutendula. Kunata bana na kumona nzila ya ba mapasa me landa na kulandana mfikululu ya kikabu ya bibulu.</li> <li>• Kilumbu ya tanu : kutanga mazaya nyonso na mpila ya mbote.</li> </ul>

<p>Kuzaba ditangi mpi kusonika na mbala mosi</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kusadila biyuvu ya kele na mukanda ya mulongoki.</li> <li>• Kunata bana kuzaba nde bibulu ya nkaka ta kumana na nsi ya ntoto sambu na mvutu : kubebisa mupepe, kuzenga ba nti ye ba mfinda, kusala nkongo mingi, ye mpila mingi ya nkaka.</li> <li>• Kutula bibulu ba nzo na bawu ye madya na bawu kisika mosi.</li> </ul>
<p>Kuzaba ditangi mpi kusonika na mbala mosi.</p>	<p>Kukwenda na kikaku ya bibulu na ba mapasa sambu... Beto lenda kusoba kikuta ya ba ngogo yayi na kulanda yayi kele ya mfunu sambu na bana.</p> <p>Kifwani :</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Mono ke zola kusansa (konso mwana kutuba kibulu ya yandi me zola) sambu...</li> <li>• Sambu na kusadisa bibulu yayi, beto fwete ....</li> <li>• Na nsi na mono, bibulu ya mfinda kele. Tala mazina na bawu...</li> </ul>
<p><b>Masono ya kusonga</b></p>	<p>Konso kilumbu, yawu kele mbote na kusadisa bana na kuzaba ba ndonga ya ba ngogo. Kubanda na ba ngogo zole to tatu ya kele na bisono ya ntete ya kusoba, na nima na ba ngogo mingi na kusukisa na ba ngogo yake yantika na ba bisono ya mpila mosi sambu na kunata bana na kusosa kisono ya zole, ata ya tatu, na mpila ya kusonga inki ngogo kele kwisa na ntwala ya yankaka.</p>
<p>Kukangula</p>	<p>Yawu ata vwanda mbote na kusadila alifabeti bilumbu nyonso</p>

## 12. Ba mapasa kele na boma ya mpimpa

Mpila ya kusadilu	Inki beto lenda kusala
Ntambusulu ya ndinga	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Mpila ya disolo ; na ntwala ya kikuta ya ba ngogo ya muntu me tuba.</li> <li>• Kupesa ba ngyuvu.</li> <li>• Mpila ya kuyituka</li> <li>• Nsasa ndinga.</li> </ul>
Kuyela ya ntendula-ngogo	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kubanda kilumbu ya ntete ti na iya : kukabula mazaya na bitini kiteso mosi sambu na ntendula. Kukebisa bana na yina metala disolo ye mpi na <b>tiret</b>.</li> <li>• Kilumbu ya tanu : kutanga mazaya nyonso na mpila ya mbote, yawu kele mfunu mingi, sambu yawu kele disolo. Beto lenda kubanza inki bana kele ku mivunguta na mpimpa.</li> </ul>
Kutendula	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kusadila biyufu ya kele na mukanda ya mulongoki.</li> <li>• Kukundisa bana na kutadisa mabanza na bawu na kubanga na bawu. Keba : muntu lenda kuseka ve na boma ya muntu ya nkaka - Kukundisa na buzitu na kyadi.</li> <li>• Kuyuvula bana sambu na inki muntu ke monaka boma mingi na mpimpa kansi na mwini ve.</li> </ul>

<p>Kuzaba ditangi mpi kusonika na mbala mosi</p>	<p>Kilumbu mosi, mono kumonaka boma mingi.</p> <p>Kikuma ya boma kele boma ya kima ve, kansi kikuma ya boma kele na mpila ya muntu kumonaka kisumbula, na mpila ya muntu vandaka pene - pene na kigonza na ntangu ya nkaka... Ba longoki lenda kupona kima to kubanza ya nkaka na luzolo na bawu.</p>
<p>Kukangula</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Mpila ya kutangisa mazaya na ba nsaka : kusonga mbote mfumu ya nsaka na yina me tala ndinga, ntangu ya mosi na mpila ya kutuba na malembe yonso, na kuniwonguta, ntangu ya nkaka na ndinga ya ngolo (kusaka, kuyituka, kukindisa mpangi, mutindu na mutindu...).</li> <li>• Kuyidika masolo ya nkaka na yina me tala kuwa boma : na ntwala ya kibulu, nkala mbumi ya nene, na zulu ya kyamvu ya nda, nyoka...</li> <li>• Ku kumisa ndo ngolo ya bampova mingi ye mpi kusala masola ya nkaka na yani me tala kyese, kuyitula, (contentement), na yina me tala kuwa makasi...</li> </ul>



### 13. Ba mapasa na nzo ya kudila

<b>Bitini ya nzila ya kulanda</b>	<b>Bisalu yina lenda salama</b>
Ntambusulu ya ndinga	<ul style="list-style-type: none"><li>• Papela ya madya na ba ntalu ya madya.</li><li>• Ba ntalu na kinkufi.</li><li>• Kuyilama na yawu na ndonga.</li></ul>
Kuyela ya ntendula-ngogo	<ul style="list-style-type: none"><li>• Madya mene kulambama na nzo ya kudia, madya ve mpila ya beto kele monaka na zandu.</li><li>• Papela ya madya mpe mpila ya kutula madya na mulongo.</li></ul>
Kutendula	<p>Kubanda kilumbu ya ntete ti ya iya : kukabula mazaya na bitini ya kiteso mosi sambu na ntendula. Kubenda mayele ya bana na mpila ya bawu kesalaka papela ya madya (ndonga ya madya na ntalu ya madya na nima ya madya mosi mosi).</p> <p>Mpila ya bawu mene kukabula madya yayi mene kulambama na kulanda mpila ya bawu mene kulamba yo.</p> <ul style="list-style-type: none"><li>• Kilumba ya tanu: kutanga mazaya yonso na mpila ya mbote.</li></ul>

<p>Kuzaba ditangi mpi kusonika na mbala mosi</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kusadila ya mukanda ya mulongoki.</li> <li>• Kusala luswaswanu kati na madya ya bawu kele kusumbaka na zandu na yina ya bawu kusumbaka na nzo ya kudila.</li> <li>• Keti madya ya nzo ya kudila kele kiteso mosi na yina yawu bawu kele kulambaka na dibuta.</li> <li>• Papela ya madya kele kusongisaka madya ya nkotolo, madya ya kuluta, yina bawu takudya kibeni, madya ya nsuka, maza to malafu: inki diswaswanu na yina kele na inzo (dibuta)?</li> </ul>
<p>Masono ya kusonga</p>	<p>Kusala papela ya madya ya nzo ya kudila na madya ya nge kele kuzolaka...</p> <p>Kima yayi ; lenda kusalama na mwana mosi na mosi, kansi yawu lenda kusalama na bana zole-zole. Kusonga ba longoki na kusadila mabanza na bawu, ye mpi na kuzika mfikululu ya madya ya bawu mene kusongisa na papela ya madya.</p>
<p>Kukangula</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Bilumbu yonso, ba ngogo na bisono ya kuvukana ku tulama na kibaka ya ndombe ya nzo nkanda na nkotolo ya mazaya sambu kulindisa balongoki, mpila moso na nsaka ya selabe.</li> <li>• Kutula na papela mazina ya ba nzo ya kudila ya kela na kizunga ya sika ya mwana ke vandaka ye kusosa kuzaba yo kele mpila ya banzo ya kudila yayi.</li> <li>• Kana kele na nzo ya kudila na kuzunga ya sika ya beto ke vandaka, kubinga mvutu ya kusalaka kuna, kuyumba yandi nki mutindu yandi kesalaka na yina me tala papela ya madya, na yina me tala kusumba bima sambu na kulamba, ye nki mutindu yandi ke lambaka madya...</li> </ul>

## 14. Ba mapasa na ngonda

Bitini ya nzila ya kulanda	Bisalu yina lenda kusalama
Ntambusulu ya ndinga	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kuyilama kubanda luyantiku ti na nsuka.</li> <li>• Kusadila mapangila yayi kele kusongisaka mpila ya ntangu : na ntete, na nima, dyaka, na nima, na kusukisa, na kumanisa ....</li> <li>• Nsasa ndinga.</li> </ul>
Kuyela ya ntendula-ngogo	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Ntendula-ngogo.</li> <li>• Yina mene kutala mambu ya mayele : kizitu kupelisa <b>mutela/masini</b>, ( kubanda kutanga banda zulu ti nsi) tiya, mulaka ya tiya, midinga, kutambula na natunu nsi zulu, natatuka banda nsi zulu ti nsi ntoto.</li> <li>• Ntangu na ba nsi yonso yayi nana ikele na kizwunga na yawu.</li> <li>• Kutanga ba ngonda yonso ya mvula ye kutala inki mutindu bawu kele bingaka yawu na ndinga ya nsi nkulu na beto. Kutala inki kele kati na bilumbu ya mposo na ba nsi yayi nana kele na kuzwunga na nsi ntoto.</li> </ul> <p>(kilumbu ya ntete = Ngonda, lumbu ya zole = viandi = mars, mercredi lumbu ya tatu = mercune, jeudi lumbu ya iya =jupiter, vendredi lumbu ya tanu = vénus, samedi lumbu ya sambanu = saturne, dimanche lumbu ya lumingu kaka kele ve na nsi ya mene kukana na yawu.</p>

Kutendula	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kubanda kilumbu ya ntete na ya iya : kukabula mazaya na bitini ya kiteso mosi sambu na kutendula.</li> <li>• Kilumbu ya tanu : kutanga ya mbote.</li> </ul>
Kuzaba ditangi mpi kusonika na mbala mosi	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kusadila biyuni na mukanda ya ba longoki.</li> <li>• Kukidisa mabanza na kusongisana na bana inki mutindu kutambula na nsi, zulu, to kati na maswa ya kutambula na zulu lenda vanda.</li> </ul>
Masono ya kusonga	<p>Kutambula na nkikulu mono na ngonda</p> <p>Ma banza ya nkaka :</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Nzyetolo na mono na maswa ya zulu.</li> <li>• Lukutakanu na mono na bantu ya kuzingaka na nsi zulu.</li> </ul>
Kukangula	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Ku zabisa na bumbote na bana nde ya ngonda kizutu kele ve bonso na nsi ntoto. Kana mpila kele, kusongisa bizuzi, bi fwani ya ntoto ya ngonda.</li> <li>• Kubakula bisika yayi yonso kele na bi zunga ya ntangu na mayele ya mundele. Kuzabisa na bumbote nde nsi ntoto kubalukaka na ki zunga ya ntangu bilumbu nkama tatu na makumu sambanu na tanu (mvula mosi) ye yo kebalukaka na kizunga na yawu mosi ntangu ma kumi zole na iya (lumbu mosi).</li> </ul>

---

## 15. Ba mapasa kele kubela

---

<b>Bitini ya nzila ya kulanda</b>	<b>Bisalu yina lenda kusalama</b>
Ntambusulu ya ndinga	Kutanga na ntu ya munu ye kusosa yina yonso kele na kati. Kutala mpila ya disolo. Nsasa ndinga.
Kuyela ya ntendula-ngogo	Ndo ngololo ya ba mapasa ya bi mbefu ye mpila yo bi mbefu kele kumonisaka na nitu ya muntu. Ndongololo ya ba mapasa ya ndiakunu ya kinkulu (mpila ya kusadisa kimbefu na kinkulu).
Kutendula	Kubanda kilumbu ya ntete ti ya iya kukabula mazaya na bitini ya kiteso mosi sambu na kutendula. Kubenda mayele ya milongoki na nene ya ntununu ti yina ya kele na kati : zina ye ya munganga kevandaka, lumbu, ba nkisi ya bo me lomba sambu na kunwa yo, nki ntangu kunwa yo, ye mpi nki mutindu.  Kilumbu ya tanu : kutanga mazaya na mpila ya mbote.

<p>Kuzaba ditangi mpi kusonika na mbala mosi</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kusadila biyuvu ya mukanda ya mulongoki.</li> <li>• Kuyuvula sambu na inki ba mapasa bawu zola kubela ye inki mene kubalula bawu ngindu ?</li> <li>• Kukangisa disolo yayi na luzingu ya balongoki : keti bawu kele kuvandaka na kyese na kubela sambu na kusala kima mosi ve ?</li> <li>• Keti bawu meve kunwaka mutindu ya ba nkisi yayi ? Na inki ntangu?</li> <li>• Keti bawu ku bakaka ba ntunga?</li> </ul>
<p>Masono ya kusonga</p>	<p>Mbala ya nsuka ya mono kuvandaka kubela To diaka :</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Ba longoki kusala ntu nunu bonso bawu vandaka ba mingongo;</li> <li>• Sambu na kubela ve, nge fwete....</li> </ul>
<p>Kukangula</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kutuba na yina metale bisalu ya maboko ve: munganga, mulongi, nzonzi, mfumu na nsi, mfumu ya mbanza, ki buki, muntu yake bumbaka mbongo, muntu yake salaka na bisalu ya mbongo)...</li> </ul> <p>Inki kele   bisadilu na bawu?   Bidalulu</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Mpila ya kusadisa bimbefu na kinkulu na mpila ya bambuta na beto, matiti. Keti beto lenda ku binga bantu ya kesalaka kisala yayi sambu na kuzabisa bawu ndambu ya matiti yawu bakesadilaka na kimunganga ya kinkulu mpe mpila ya kusala ba nkisa yayi.</li> </ul>

## 16. Ba mapasa ikele kutunga masuwa ya papela

	<b>Bisalu mene kulombana na longoki</b>
Ntambusulu ya ndinga	Kulandila ba nsiku ya nene kusonama, kiti-ni kitini.
Kuyela ya ntendula-ngogo	Kundimbula ba ngogo ya kuvukisa mpi yaku kabula papela.
Kutendula	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kilumbu ya ntete ti ya iya : kukabula nkanda na bitini ya kiteso mosi sambu na ntendulu. Kukebisa ba longoki na yina mene kutadila mpila ya kuvukisa masonama ya lutangu sambu kisalu kuvanda mpasi ve ti mpila ba bifwanisu / bizizi yina ikele kuyikama na nkanda.</li> <li>• Kilumbu ya tanu: ntangululu ya nkanda ya vimba na mutindu ya mbote mbote ti mpi nswalu.</li> </ul>
Kuzaba ditangi mpi kusonika na mbala mosi	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kusadila ba ngyuivulu ya buku ya longoki</li> <li>• Lomba bawu kumeka kusala kutunga masuwa bawu mosi mpi kuyula bawu inki mpasi bawu mene kumona na kulanda mitindu ya kusadila.</li> <li>• Keti bifwanisu / bizizi, mutindu ya kusadila mene kusadisa bawu ?</li> </ul>
Masono ya kusonga	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Sonika nkenda mosi ya masuwa....</li> <li>Keti ve ...</li> <li>• Pesa mutindu ya mbote sambu nduku na nge lenda kusala mpi (Nzila ya kulanda sambu na kukwenda na kifulu mosi, sambu na kusala kima mosi mpi kuyika ba bifwanisu / bizizi.</li> </ul>

Kukangula	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Longoki mosi mene kwisa kutendula na ba ngogo ya yandi mosi inki mutindu kusala kima mosi, mbandu, mutindu inki kukanga nsuki, inki mutindu kusakana ti kima mosi, kusala kima mosi ti kuna... Ba longoki ya nkaka bawu fwetele kuyunsa kulanda yandi. Bawu fwetele kumona nde ba nsiku kuvandaka ndwengi.</li> <li>• Kusonika ba nsiku na ndonga mosi ya imbi na dibaya nkasi ba longoki fwete kulula yawu na ndonga ya mbote.</li> </ul>
-----------	-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------



## 17. Ba mapasa ikele kuyidika kima mosi ya ngituka

Bitini ya nzila ya kulanda	Bisalu yina lenda kusalama
Ntambusulu ya ndinga	<ul style="list-style-type: none"> <li>•Mpila ya kutula masonama sambu na ndambulu.</li> <li>•Munkifi ya mene kutandila kitezo.</li> <li>•Ba bisongi dyambu ya kukonda kusadila.</li> <li>•Ba bisongi dyambu ya kusala</li> </ul>
Kuyela ya ntendula-ngogo	Kindimbula ya bamadya mpi ya ndambululu ya kikuku.
Kutendula	<p>Kilumbu ya ntete ti na iya: kukabula (Kukabisa) nkanda na bitini ya kiteso mosi sambu na ntendulu. Kukebisa ba longoki na yina mene kutadila mutindu ya ndambulu. Bima fyoti-fyoti ya kuyika na madya ikele na ndonga zole mpi yawu ikele na kisongi dyambu ve. Ba mutindu ya kusadila ndambululu yawu ikele na mpila ya ndonga mosi.</p> <p>Kilumbu ya tanu: ntangululu ya nkanda ya vimba na mutindu, mbote-mbote ti mpi nswalu.</p>
Kuzaba ditangi mpi kusonika na mbala mosi	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kusadila ba ngyuivulu ya buku ya longoki</li> <li>• Kutubila ba ndambulu ya ntama ya dibuta</li> <li>• Kutubila ba madya yina mabuta ikele kulambaka sambu na ma kambu ya nene (dibala, mbotika, tikuna). Sonika ndambulu mosi ya nge ikele kuzolaka mingi keti ve ya nge ikele kudiaka mingi na inzo, keti ve ndambulu nge mene kunganga .</li> </ul>

<p>Masono ya kusonga</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Mfumu ya kulanda ndambulu na ndonga.</li> <li>• Kukotisa malongi yayi na kati ya malongi ya ntalu yina mene kubadila biteso.</li> <li>• Kusadisa bawu na kutesa : ba ngalami ikwa na nge ikele kuyindula ya lenda kuvanda na kima yayi ya zelo ?.</li> <li>• Kutesa biteso : kima mosi ya nda na kima mosi ya fyoti lenda kuvanda kiteso mosi mboso nde kima ya fyoti, kansi ya nene.</li> <li>• Na wapi ikele kukatukaka bima yayi ya fyoti-fyoti ya bawu ikele kuyikaka na madya ? Inki mutindu bawu kele kusalaka ba fufu ?</li> </ul>
<p>Kukangula</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Fumu ya kulanda ndambulu na ndonga.</li> <li>• Kukotisa malongi malongi yayi na kati ya malongi ya ntanu yina mene kubadila biteso.</li> <li>• Kusadisa bawu kutesa : bagalame ikwa na nge ikele kuyindula ya lenda kuvanda na kima yayi ya zole.</li> <li>• Kutesa biteso : kima mosi ya nda na kima mosi ya fyoti lenda kuvanda kiteso mosi mboso nde kima fyoti, kansi ya nene.</li> <li>• Na wapi ikele kukatuka bima yayi ya fyoti fyoti, ya bawu ikele kuyikaka na madya? Inki mutindu bawu kele kusalaka ba fufu?</li> </ul>

## 18. Ba mapasa na ngumba ya masisi

Bitini ya nzila ya kulanda	Bisalu yina lenda kusalama
Ntambusulu ya ndinga	<p>Kidimbula ya madidi, ya bibulu yina ke zingaka na ngumba masisi.</p> <p>Mutindu ya kuzinga ikele na diswaswanu ti na kufwanisa ti mutindu ya kuzinga ya longoki.</p>
Kuyela ya ntendula-ngogo	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kilumbu ya ntete ti na iya : kukabula (kukabisa) nkanda na bitini ya kiteso mosi sambu na ntendula. Kebisa ba longoki na yina mene ku tadila diswaswanu na luse ya buku ti bifwanisu / bizizi na yawu, mpi disolo yina ikele na ntwala.</li> <li>• Kilumbu ya tanu : ntangululu ya nkanda ya vimba na mutindu ya mbote mbote ti mpi nswalu.</li> </ul>
Kutendula	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kusadila ba ngyuivulu ya buku ya longoki</li> <li>• Kulomba ba longoki na kuyindula na luswaswanu mpi kupesa kikesa na ngindu.</li> <li>• Kutadisa ba longoki bifwanusu mpi kuyula bawu na yina bawu kuzaba ti yina bawu kuzaba ve.</li> </ul> <p>Keti nge ata kuzola kuzinga na inzo ya madidi?</p> <p>Keti ve : ...</p> <p>Yindula keti nde nge mene kukutana ti yandi mpimba mosi. Inki nge ata kutubila yandi na yina mene tala insi na nge, inki mutindu nge ata kutendula ntangu ikele na Africa mpi mutindu ya kuzinga kana ntangu ikele ngolo kibeni.</p>

<p>Kuzaba ditangi mpi kusonika na mbala mosi</p>	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Nkenda yayi fwete kukota na dilongi ya mazaya ya kuzingila ya bantu mpi ya makanda ya nkaka.</li> <li>• Kuzabisa ba longoki na maswaswanu: na nkenda, maswaswanu ikele kumonika, nkasi ata na kati ya nsi mosi keti ve na bwuala mosi, maswaswanu ikele, inki mpila.</li> <li>• Ba matadi ya madidi ikele ba bidiki na bawu. Na inki bima ya nkaka bawu lenda kutungila ba inzo?.</li> </ul>
--------------------------------------------------	---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

## 19. Ba mapasa ikele kusala mazaya (luzabu)

Bitini ya nzila ya kulanda	Bisalu yina lenda kusalama
Ntambusulu ya ndinga	Kubaka bizabikusu ya dede Kupesa ba ngindu.
Kuyela ya ntendula-ngogo	Kidimbula ya ngunga, ya ntangu ikele kulu- ta.  Kulonguka ntangu : bilumbu kama tatu na makumi sambanu na tanu na mvula mosi, ba mposo makumi tanu na zole, ngonda kumi na zole na mvula mosi, bilumbu nsambwadi na mposo mosi, ngunga makumi zole na iya na kilumbu mosi, minuta makumi sambanu na ngunga mosi, <b>sekondi</b> makumi sambanu na minuta mosi.
Kutendula	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kilumbu ya ntete ti ya iya: kukabula (kukabisa) nkanda na bitini ya kiteso mosi sambu na ntendula. Kupesa kikesa na ba longoki na kupesa ba ngindu na yina ata kukwuisa mboso luzabu ya mazaya.</li> <li>• Kilumbu ya tanu: ntangululu ya nkanda ya vimba na mutindu ya mbote mbote ti mpi nswalu ya kufwana.</li> </ul>
Kuzaba ditangi mpi kusonika na mbala mosi	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kusadila ba ngyuivulu ya buku ya longoki.</li> <li>• Kuzodila yina mene kutadila ndwengi ya kufwana sambu na yina mene kutadila mazaya.</li> <li>• Kusonikisa mambu nyonso na ba longoki na kati ya kisoniki mosi, keti ve kusadisa dyaka yina bawu kele kumona na nganda ti ndwengi.</li> </ul>

Masono ya kusonga	Tambula na kizwinga ya inzo nkanda keti ve na yayi ya inzo, tala bifwanisu / bizizi mpi sonika yina nge ikele kumona keti ve dyaka: kana mono ikele na kilolonzi ve, mono lenda kupesa ngangu na ....
Kukangula	<ul style="list-style-type: none"> <li>•Kusala luzabu ya mutindu mosi ti ba longoki na kibansala ya inzo nkanda. Kana kilolonzi mosi ikele keti ve mutindu ya kupesa ngunga ikele ku kwenda na ba ngunga nyonso kuzikisa mutindu ya kizuzi ya nti mene kukuma mpi kusonika ngunga ya yina mene kupesama na kilolanzi. Inda ya kizizi ikele Mfunu mingi yawu lenda kusalama na ntoto keti ve na zelu.</li> <li>•Kukindisa (encourager) ba longoki na kusala ba « kizizi ya ba chinosis » na zulu ya kibaka na ntangu ti maboko na bawu. Bawu lenda kuyunsa kusala ba bibulu keti ve bima ya nkaka.</li> <li>•Nkenda yayi fwetele kukonta na dilongi ya mazaya ya kuzingila ya bantu mpi ya makanda ya nkaka.</li> <li>•Kuzabisa ba longoki na maswaswanu: na nkenda, maswanu ikele monika, nkasi ata na kati ya nsi mosi keti ve na bwala mosi, maswaswanu ikele, inki yawu.</li> <li>•Ba matadi ya madidi ikele ba biriki ya inuits. Na inki bima ya nkala bawu lenda kutungila ba izo?</li> </ul>

## 20. Ba mapasa na kati ya Avyo

Bitini ya nzila ya kulanda	Bisalu mene lombana na longoki
Mpila ya kudiatisila ndinga	Les exclamation et le point d'exclamation les guillemets pour que' un qui parle comparer ou tiret
Kuyela ya ntendula ngogo	Kimevila ya nzitolo ya Nzulu(na Avyo) Bamutindu ya kubatila( mesure de sécurité )
Kutedula	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kilumbu ya ntete tina iya : kukabula ( kukabisa / nkanda na bitini ya kitesomosi Sambu na ntendulu kukindisa ba longoki na kutula (expression) ntangu ..... ikele na kati ya bidima</li> <li>• Kilumbu ya tanu : ntangululu ya nkenda Ya vimba na mutindu ya mbote ti mpi swalu.</li> </ul>
Kuzaba ditangi mpi kusonika na mbalamosi	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Kusadila ba ngyvulu ya buku ya longoki</li> <li>• Kusala kulungisama na kati ya bimaya kutambudila na nzila. Kubaka (kukwenda na Avyo ikele mpasi mingi, nge fwete kuvanda (kukwenda) na ntwala mboso takisi ve keti ve masisi</li> <li>• Kutubila dyaka sambu na mutundu ya <b>mesures de sécurité</b></li> <li>• Kusabana <b>aux mesurer de sécurité en général</b> : Na katiya kikuku, mangila, na pene pene ya masa, na ba nsaka ti kuma</li> </ul>
Masono ya kusonga	<p>Yindula nde ikele kukwenda na nzyetalo. Tubila ba masolo yina nge ata kukumina nge - keti ve :</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Kana nge ikele kutabudisa na inki nge fwete sala keba?</li> <li>• Inki mutindu kuzabisa sambu na dyambu?</li> <li>• Kiluubu mosi, mono kumataka na Avyo...</li> </ul>

Kukangula	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Nganda yayi kulenda ku <b>gramatise</b> mpi kutula mutindu ya disonga.</li> <li>• Kukotisa ndambu ya nene ya ba longiki</li> <li>• -kumokina mambu ya ba muvuvu :</li> <li>• Ya ikele ba ngyendolo yina kele mi matuti, nvula ya nene, <b>tornade</b>, mvula mboso mupepe, ba mvula ya nene, ba mvula, ba <b>tornades</b> ya zelo keti vey a mupepe, <b>les typhos, les inondations</b>; etc...</li> </ul>
-----------	-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------



MÉDIASPAUL